

UOT 930.25.

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2025.1.264>

ORUC QULİYEV

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADININ ŞƏXSİ ARXIVINDƏ TARIXİ MÖVZULU BƏDİİ ƏSƏRLƏR

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin avtoqraf əsərləri, tarixi-əhəmiyyətə malik sənədləri, əlyazmaları və s. şəxsi arxiv fondlarında qorunur. Əlyazmalar İnstitutundakı 32 şəxsi fondndan biri də görkəmli yazıçı, şair və dramaturq, Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının banisi, jurnalist, Əməkdar incəsənət xadimi Məmməd Səid Ordubadiyə məxsusdur. Hal-hazırda ədibin arxivi 14-cü nömrə altında qorunur. Məqaləmizdə ədibin Azərbaycan tarixinin qədim dövrdən 1950-ci ilə qədər olan bir dövrünü əhatə edən tarixi hadisələrə əsaslanaraq yazmış olduğu roman, povest, pyes, opera, hekayə və s. əsərlərini arxiv materialları əsasında araşdırmış və rəy bildirmişik.

Açar sözlər: Məmməd Səid Ordubadi, tarix, roman, pyes, opera, hekayə.

Giriş. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Qədim və Orta əsrlərə aid yazılı abidələr, tarixi arxeoqrafik sənədlərlə yanaşı, XIX-XX əsrlərdə yaşamış xalqımızın görkəmli dövlət, mədəniyyət və ədəbiyyat xadimlərinin şəxsi arxivləri də mühafizə olunmaqdadır. Bu arxiv materialları özündə həmin tarixi şəxslərin haqqında şəxsi məlumatları ehtiva etməklə bərabər, ölkəmizin, ümumiyyətlə xalqımızın tarixi keçmişi ilə bağlı kifayət qədər zəngin informasiya daşıyır. Onların tədqiqi, arxivşünaslıq nöqteyi-nəzərindən öyrənilməsi tariximizin bir çox qaranlıq səhifələrinə də işıq sala bilər.

Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondundakı materiallar daha çox ədəbiyyat nümayəndələrinin epistolyar irsini, avtoqraf əlyazmalarını, tarixi-əhəmiyyətə malik sənəd resursunu əhatə edir. Əlyazmalar İnstitutundakı 32 şəxsi fondndan biri də görkəmli yazıçı, şair və dramaturq, Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının banisi, jurnalist, Əməkdar incəsənət xadimi Məmməd Səid Ordubadiyə məxsusdur. Hal-hazırda ədibin arxivi 14-cü nömrə altında qorunur.

Əsas təhlil. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşı Səadət Mustafayeva institutun arxivində tədqiqat apararkən fonda daxil olan ilk şəxsi arxivin məhz Məmməd Səid Ordubadiyə aid olduğunu aşkar etmişdir. Tədqiqatçı bu haqda yazır: *“Bu şəxsi arxiv fonduna daxil olan ilk materiallar 1950-ci ildə yaradılmış Respublika Əlyazmalar Fonduna həmin ilin 24 avqust tarixli, 717-1490 nömrəli məktubu ilə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Sədr müavini A.M.Əliyev tərəfindən təhvil verilmişdir [1]. Azərbaycan SSR EA prezidenti Musa Əliyev öz cavab məktubunda M.S.Ordubadinin əlyazmalarının tədqiqi və qiymətləndirilməsi ilə bağlı ekspert komissiyasının nəticəsini bildirmiş və 288 adda avtoqraf əlyazmanın ədibin qələminə aid əsərlərdən ibarət olduğunu göstərmişdir”* [20, s. 126]. Buraya 1091 saxlama vahidi olmaqla yazıçının tarixi romanları, pyesləri, poemaları, məktubları, foto-şəkilləri, sənədləri və s. daxildir.

M.S.Ordubadinin şəxsi arxivi haqqında geniş təəssürat əldə etmək üçün arxiv təsvirləri ilə tanış olmaq qərarına gəldik. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun mərhum əməkdaşı filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Mehri Məmmədova XX əsrin 60-cı illərində filologiya elmləri doktoru, professor Əzizə Cəfərzadə və Mərziyə Paşayevanın hazırladığı ədibin arxiv təsvirlərinin üzərində yenidən işləyərək 2015-ci ildə *“Məmməd Səid Ordubadi arxivinin izahlı təsviri”* adı ilə nəşr etdirmişdir [8]. İzahlı təsvirlərlə tanış olarkən alimin arxiv materiallarını geniş şərh etdiyini görürük. O, arxiv materiallarını janrlara görə qruplaşdırmış, daxili xronologiya üzrə sıralamışdır. Həmçinin, əsərlərin adını, yazılma tarixini, xəttini, hansı dildə yazılmasını, kağızın və mürəkkəbin rəngini, saxlama vahidini və s. məlumatları da təfəssilatı ilə qeyd etmişdir. Bu isə arxivdən istifadəni kifayət qədər asanlaşdırır.

“Məmməd Səid Ordubadi arxivinin izahlı təsviri” adlı kitabın elmi redaktoru və ön söz müəllifi akademik İsa Həbibbəyli bu haqda belə yazır: “...Çoxillik təcrübəsi, yüksək tədqiqatçılıq səriş-təsi Mehri Məmmədovanın görkəmli yazıçıya həsr edilmiş “arxivin izahlı təsviri”ni müasir səviyyədə çapa hazırlanmasına imkan yaratmışdır. M.S.Ordubadinin hələ XX əsrin altmışıncı illərində Əzizə Cəfərzadə və Məziyə Paşayeva tərəfindən hazırlanmış şəxsi arxivinin təsvirini əsas kimi qəbul edərək, Mehri Məmmədova mövzuya yenidən qayıtmış, axtarıqları davam və inkişaf etdirməklə “təsviri” daha da zənginləşdirmişdir. Nəticədə bu, – Məmməd Səid Ordubadinin həyatı və yaradıcılığının tanınmış müəlliflər tərəfindən hazırlanmış mükəmməl bibliografik salnaməsi ortaya çıxmışdı” [8, s. 8-9].

Bu təsvirlərə baxanda biz M.S.Ordubadini bir yazıçı, publisist olmaqdan başqa, həm də Azərbaycan tarixinin dərin bilicisi kimi tanımış oluruq. Yəni şəxsi arxiv materialları onu bizə Azərbaycan tarixini araşdıran, hadisələri incələyən bir tədqiqatçı kimi də tanıdır. Bildirməliyik ki, bu araşdırmalar onun peşəkar fəaliyyətindən doğmuşdur. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, o, Azərbaycan bədii nəsr tarixində tarixi roman janrında olan ən gözəl əsərlərin müəllifi kimi tanınır.

M.S.Ordubadi irsinin əsas araşdırıcısı filologiya elmləri doktoru, professor Fəridə Vəzirova yazırdı: “Ədib tarixi mövzuda yazmağı çox sevirdi. Xüsusən inqilabi mövzular, xalqın tarixi boyu yetişdirdiyi azadlıq mücahidləri onu daha artıq maraqlandırır” [24, s. 6].

Ədibin şəxsi arxiv materialları sırasında “Dumanlı Təbriz” [13], “Qılnc və qələm” [16], “Gizli Bakı” [14], “Döyüşən şəhər” [12] kimi tarixi romanlarının əlyazmalarını görə bilərik.

Məlumdur ki, M.S.Ordubadi “Dumanlı Təbriz” əsəri ilə tarixi roman janrının ilk nümunəsini yaratmışdır. “M.S.Ordubadi uzun illərin ədəbi axtarıqları və gərgin əməyi nəticəsində “Dumanlı Təbriz” (1933-1948) əsərini yazdı və bununla da Azərbaycan sovet ədəbiyyatında tarixi roman janrının əsasını qoydu” [2, s. 15].

Əsərin mövzusu 1905-1911-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda baş verən Məşrutə inqilabı haqqındadır. Əsər avtoqrafdır, əski əlifba ilə Azərbaycan dilində qələmə alınmışdır [8, s. 48].

Əsərdə həmin dövrün real hadisələri öz əksini tapmışdır. Həmçinin həmin dövrdə Cənubi Azərbaycanda ölkə daxilindəki siyasi-iqtisadi ziddiyyətlər, Birinci Rus inqilabının İranda baş verən Məşrutə inqilabına təsiri, imperialist casuslara və yerli hakimiyyət orqanlarındakı özbaşınalığa qarşı vətənpərvər qüvvələrin mübarizəsi romanın əsas məzmununu təşkil edir.

Əsərin qəhrəmanları dövrün məşhur tarixi şəxsiyyətləri, milli azadlıq hərəkatının rəhbərləri olan Səttar xan, Bağır xan və başqalarıdır. Romanda onların taleləri sona kimi izlənilir. Hadisələr isə Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Təbrizdə baş verir. Maraqlıdır ki, romandakı hadisələr birinci şəxsin dilindən oxuculara çatdırılır. Əsərin baş qəhrəmanı Əbülhəsən bəy olsa da, bu obrazın simasında açıq-aydın M.S.Ordubadinin özünün avtobiografik cizgilərinə rast gəlirik.

Ümumiyyətlə, Cənubi Azərbaycan mövzusu M.S.Ordubadi yaradıcılığının demək olar ki, ana xəttini təşkil edir. Bunu ədibin anasının İranın Qaradağ bölgəsindən olması, atasının isə Şirazda təhsil alması ilə əlaqələndirmək olar. Onun Məşrutə inqilabının iştirakçıları ilə şəxsi tanışlığı və onlarla yaxından ünsiyyəti də romandakı hadisələrin həqiqətə daha yaxın təsvirinə imkan vermişdir. Belə ki, ədibin şəxsi arxivində qorunan materiallar sırasında “Bakıda ikinci kərə” adlı memuarının əlyazmasında onun Cənubi Azərbaycan inqilabçılarından Cavadzadə ilə yaxın dostluq münasibətlərinin olmasına dair qeydlərə rast gəlirik. Ondan əlavə M.S.Ordubadi inqilabın gedişatını yaxından izlədiyini, Səttarxan mücahidləri ilə yaxından əlaqə saxladığını da göstərir [11].

M.S.Ordubadinin arxivində təkcə müasiri olduğu tarixi hadisələri əks etdirən materiallar deyil, həm də Azərbaycanın tarixi keçmişi ilə bağlı sənəd-informasiya resursu var. Onların sırasında Səlcuqilər və Atabəylər dövlətinə dair maraqlı tarixi faktlara rast gəlmək olur. Yazıçı bu məlumatları yazacağı başqa bir tarixi roman üçün toplamışdır. Məlumdur ki, onun ən məşhur əsərlərindən biri “Qılnc və qələm” romanı dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəviyə həsr olunmuşdur. Roman M.S.Ordubadinin tarixi mövzuda yazdığı sonuncu əsəridir. Əsərdə XII əsrin müsəlman Şərfinin

siyasi mənzərəsi geniş şəkildə təsvir edilmişdir. Ədibin şəxsi fondunda bu romanın avtoqraf nüsxəsi mühafizə edilir. Azərbaycan dilində əski əlifba ilə bənövşəyi və yaşıl mürəkkəblə yazılmış əsərin harada və nə zaman yazılması haqqında heç bir məlumat yoxdur. 2-16 saxlama vahidləri altında mühafizə olunan bu roman 1307 vərəqdən ibarətdir [8, s. 38-39].

Yazıcının irsini tədqiq edən ədəbiyyatşünasların qeydlərindən bəlli olur ki, “Qılınc və Qələm” romanını yazarkən M.S.Ordubadi bir çox mənbələri araşdırmışdır. Müəllif sözügedən romanı qələmə almazdan əvvəl dahi Azərbaycan şairi Nizaminin həyatı ilə bağlı faktları qaynaqlardan toplamış, böyük sənətkarın yaradıcılığından və onun haqqında təzkirələrdəki bioqrafik qeydlərdən çıxış edərək fəaliyyətini aydınlaşdırmağa cəhd etmişdir. Bu araşdırmalar yazıçıya IX-XII əsrlər tarixini bədii həqiqət kimi təqdim etməyə yardım etmişdir. Təəccüblü deyil ki, bu romanı Nizami dövrünün ədəbi salnaməsi də adlandırırlar.

“Konkret olaraq müəllif əsəri yazmaq üçün aşağıdakı mənbələrdən istifadə etmişdir:

1. Nizaminin “İsgəndərnamə”, “Şərəfnamə”, Xosrov və Şirin” əsərləri;
2. Nizamülmülkün “Siyasətnamə” əsəri;
3. Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkir şairi Məhsətinin hicri 900-cü ildə yazıbmuş tərcümeyi-halının əl yazısı;
4. Həmdulla ibn Müstofi Qəzvininin “Coğrafiya” əsəri;
5. Məhəmməd Şəhərstaninin “Miləl və Nəhl” əsəri;
6. Qazi İzzəddinin “Məvaqif” əsəri;
7. Məsudinin əsərlərinin 2-ci cildi;
8. Məhəmməd Xavəndinin “Rövzətüs-səfa tarixi” əsəri;
9. “Əbülfəda” əsəri;
10. “Həbibüssiyər tarixi” əsəri;
11. “Təzyinül əsvar” kitabı, I cild;
12. İbn Şirəc tarixi, 5-ci cild;
13. İbrahim Müvəssil “Camiül-Əğani”;
14. Hindistanın Bombay şəhərinin Müzəffəri mətbəəsində, hicrətin 1328-ci ilində çap edilmiş Nizaminin tərcümeyi-halının 3-cü cildi;
15. İranda yazılmış “Cahar dərviş” romanı;
16. V.P.Poqojevin hicri 1330-cu ildə Peterburqda çapdan çıxmış “Qafqaz oçerki” əsəri və s.”

[5, s. 7].

Romanda zəngin surətlər aləmi sırasında başqa şairlərin obrazları da diqqəti cəlb edir. Nizami ilə birlikdə Məhsəti Gəncəvinin də surəti əsərin süjetində önəmli yer tutur. Bundan başqa digər tarixi şəxsiyyətlər – Atabəy Məhəmməd, Qızıl Arslan, Toğrul, Əbubəkr, Atabəy Özbək, Qutluq İncə surətləri dövrün ictimai-siyasi hadisələrinin təsvirinə kömək edir. Nəticədə roman Azərbaycan ədəbiyyatının ən çox oxunan nəsr nümunələrindən biri kimi şöhrət qazanmışdır. Heç təsadüfi deyil ki, əsər bir neçə dəfə müasir dövrimizdə də nəşr edilmişdir [6; 7; 17.].

İki qardaş olan Qutluq İncə və Özbək Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın oğullarıdır. Əsər onların dili ilə xatirə şəklində nəql edilir. Roman tarixi hadisələr əsasında yazılsa da, burada müəllif tərəfindən bəzi təhriflərə də yol verilib. Bu təhriflərə professor Yavuz Axundlu belə münasibət bildirir: “Bəziləri qəhrəmanı müasirləşdirib, müasir dövrün rüporuna çevirirlər. Bu isə tarixi prosesini təhrifə aparıb çıxarır” [1, s. 210]. Bunu müəllifin yaşadığı illərdə Azərbaycan tarixinin əhatəli araşdırılmasına yol verilməməsi ilə əlaqələndirmək olar. Əsərdən fərqli olaraq, librettoda İlyasın (Nizami) sevdiyi qadını Səba, Qətibə xanımın xidmətçisi isə Rəna adlandırılmışdır [18, s. 33]. Əsərdə isə Səba Qətibə xanımın xidmətçisidir. Bu da həmin obrazların müəllifin təxəyyülünün məhsulu olduğunu sübut edir.

Romanın adı da maraq doğurur. Əsərin adının niyə məhz “Qılınc və qələm” adlandırılması sualına cavabı isə gənc tədqiqatçı Aynur Əliyevanın “Məhəmməd Səid Ordubadinin “Qılınc və qə-

ləm” romanında tarix və bədii həqiqət” adlı dissertasiya işində tapa bilirik: *“Son qeyd olunan Nizami-Fəxrəddin xətti isə demək olar, romanın aparıcı süjet xəttini təşkil edir. Bunu xüsusi vurğulamaqda başlıca məqsədlərimizdən biri də diqqəti birbaşa romanın adına çəkməkdir: “Qılınc və qələm”. “Niyə məhz bu ad seçilib?” – sualı verilən zaman ilk olaraq ağla məhz Nizami və Fəxrəddin gəlir. Çünki müvafiq olaraq da biri qılıncı, digəri isə qələmi təmsil edir”* [3, s. 23].

M.S.Ordubadi dahi şairin 800 illik yubileyi ərəfəsində bir neçə məqalə yazaraq yazılı mənbələrdən topladığı materialları ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim etmişdir. Müəllifin nizamişünaslıq irsinin mühüm tərkib hissəsi olan “Nizaminin dövrü və həyatı” (1939), “Böyük şairin yaşadığı mühit” (1947) kimi məqalələrində obyektiv tarixçi baxış irəli sürülürsə də, “Qılınc və Qələm” romanında tarixə subyektiv bədii yanaşma təqdim edilir. M.S.Ordubadinin şəxsi arxiv materiallarını araşdırdıqda gözüümüz önündə eyni müəllifin tarixçi və yazıçı siması canlanır. Yazıçı Fəxrəddin və Nizami obrazlarının timsalında fiziki güc və zəkanın vəhdətini təcəssüm etdirir, tarixçi onlarla bağlı mənbələrdən topladığı məlumatları incələyir, nəyin təxəyyül materialı, nəyin tarixi fakt olduğunu müəyyən etməyə çalışır.

Nizamişünas Qasım Cahani Fəxrəddin obrazının tarixi şəxsiyyət olan “Fəxrəddin Qutluq Qaragöz” olduğunu bildirir [3, s. 42]. Lakin bu fərziyyənin dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. Q.Cahani Əlaəddin Turəli bəyin oğlu Hacı Fəxrəddin Qutlu bəyi nəzərdə tutursa, tarixi mənbələrə söykənərək deyə bilərik ki, Fəxrəddin Qutlu bəy Ağqoyunlu tayfa ittifaqının başçısıdır və XIV əsrdə yaşamışdır [4]. Bu isə Nizami ilə eyni dövrə təsadüf etmir. Deməli, M.S.Ordubadinin “Qılınc və qələm” romanındakı Fəxrəddin obrazı heç də tarixi şəxsiyyət deyil, müəllifin təxəyyülünün məhsuludur.

M.S.Ordubadinin romanlarını bir tarixçi baxışı ilə oxuduqda onun tarixdən bir vasitə kimi yararlandığını görürük. Yəni tarix bədii düşüncəni çatdırmağa xidmət edir. M.S.Ordubadi üçün roman tarixi nəql etmə vasitəsi deyil. Bu baxımdan M.S.Ordubadinin istər qədim, istərsə də müasir dövrün tarixi ilə bağlı qələmə aldığı romanları quru xronologiya olmadığı üçün oxucunun diqqətini cəlb edir.

Ədəbin “Gizli Bakı” və daha sonra onun ardı kimi qəbul edilən “Döyüşən şəhər” romanları XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kütləvi surətdə başlayan fəhlə hərəkatlarına həsr edilmişdir. *“Məmməd Səid Ordubadinin “Döyüşən şəhər” (1938) və “Gizli Bakı” (1940) əsərləri də Azərbaycan tarixi romanının yaddaqalan nümunələridir. O, “Gizli Bakı” romanında tariximizin çox mürəkkəb bir dövrünə müraciət edir. Burada 1905-ci ilədək olan dövrün tarixi hadisələri təsvir olunub, kortəbii fəhlə çıxışlarının get-gedə mütəşəkkil proses alması əks etdirilib. “Döyüşən şəhər” romanı bir növ “Gizli Bakı”nın davamıdır”* [21].

Ədib “Gizli Bakı” romanında həmçinin fəhlə hərəkatları zamanı yeni nəşr edilməyə başlayan “Borba” qəzeti və onun fəaliyyəti haqqında, daha sonra isə 1905-1906-cı illərdə Azərbaycanın bir çox şəhərlərində, əsasən də Bakıda baş verən erməni-müsəlman qırğını təsvir etmişdir. Əsərdə hadisələr fonunda Bakı qubernatoru Mixail Nakaşidzenin daşnaklar tərəfindən qətlə barədə ətraflı məlumat verilmişdir. Romanda məşhur mesenat Hacı Zeynalabdin Tağıyev və onun bu gərgin günlərdə xalqına göstərdiyi dəstəkdən də söhbət açılır. Əsərdə obrazın dili ilə deyilir: *“...Bu gün Nakaşizdə kimi kişini öldürüblər. Bu ölüm səbəbini bilməyən adamın milli namusu, milli düşüncəsi yoxdu. ...Nə qədər ki, canım sağdır müsəlmanların başından bir tük çəkilməsinə razı olmayacağam! Müsəlmanların zəlil olmasına imkan verməyəcəyəm! Bu dövləti bir qəpiyinə qədər müsəlmanların yolunda xərcləyib qurtaracağam. Nə qədər ki, Hacı Zeynalabdinin nəfəsi gəlir, müsəlmanların gözünü püfləməyə heç kəsdə cürət olmayacaqdır”* [23, s. 276].

“Döyüşən şəhər” romanında M.S.Ordubadi Çar ordusunda kazak qoşunlarının polkovniki Lazar Fyodoroviç Biçeraxovun və britanyalı hərbi general-mayor Lionel Denstervilin Bakıya gəlişi haqqında tarixi məlumatlar vermişdir. Tarixdən məlumumuzdur ki, 1 avqust 1918-ci ildə Bakıda daşnak və menşeviklər tərəfindən Sentrokaspi diktaturası qurulmuşdur. Ən böyük dəstəkçiləri Britaniya hökuməti olmuş və neft zonalarını əllərində saxlamaq üçün avqustun 17-də L.Denstervilin

başçılığı ilə “Densterfors” adlanan müttəfiq ordusu Bakıya gəlmişdir. Həmin dövrdə Bakının daşnak-bolşevik işğalından azad olunması üçün Qafqaz İslam Ordusu şücaətlə savaşırdı. Cəbhədə məğlub olan Bakı Xalq Komissarları Soveti F.Biçeraxovu Bakıya dəvət etmişdir. Lakin hər ikisi məğlub olub geri çəkilməmişdir. Bütün bu hadisələri təkcə Bakının azad olunması hadisəsindən başqa M.S.Ordubadi öz romanında geniş şəkildə təsvir etmişdir. *“Denstervili Bakıya gətirən gəmi avqustun 18-də, axşam saat 18-də Nargin adasına yaxınlaşırdı. General Bakını dənizdən seyr etmək üçün gəmini yavaş sürməyi əmr etmişdi. Həris ingilis generalı, gəminin göyərtəsində Bibiheybətdə görünən buruqları udmaq və neft kralı Deterdinqə hədiyyə aparmağın mümkün olub-olmadığı haqqında düşünürdü. General əlindəki foto-aparatda Bayıl-Bibiheybət rayonunun aldı və yanındakı yavərinə verib dedi:*

– *Çox ehtiyat və səliqə ilə bunların surətini alarsan. Bunlardan bir nüsxə müstəmləkə nazirinə, birini maliyyə nazirinə, üçüncü nüsxəni isə Deterdinq cənablarına göndərərsən*” [22, s. 256-257].

Göründüyü kimi, M.S.Ordubadinin tarixi romanları nə qədər dövrün tələbi ilə sosialist düşüncəsi aspektində qələmə alınsa da, yazıçı milli mənafeədən çıxış edərək obrazların nitqi ilə olsa da, vətəndaş mövqeyini ifadə etməyə çalışmışdır.

Bunlardan başqa M.S.Ordubadinin tarixi mövzuda oçerk və pyesləri də vardır. Bunlardan 1941-ci ildə 210 səhifə həcmində nəşr edilən “Azərbaycan tarixi” [9], 87 vərəq həcmində olan “İran tarixinə aid oçerklər” [15], 164 vərəqdən ibarət olan “Nizaminin dövrü və həyatı” [19] əsərlərini misal göstərmək olar.

M.S.Ordubadinin şəxsi arxivində Midiya tarixindən alınmış əfsanələrə əsasən qələmə almış “Maral” pyesi, 1 dəftər həcmində olan “Azərbaycanda inqilab” [10] pyesi də qorunur. İkinci pyes ədibin şəxsi arxivində olsa da, avtoqraf olaraq dahi Azərbaycan şairi Üzeyir Hacıbəyliyə məxsusdur. Əsərdə 1918-1920-ci illərdə baş vermiş inqilabi hərəkətlə bağlı məlumatlar verilmişdir. Görünür, M.S.Ordubadi dahi bəstəkarla birgə bu əsər üzərində işləyib onun musiqili versiyasını yaratmaq üçün əməkdaşlıq edibmiş. Ola da bilsin Ü.Hacıbəyli əsəri qələm dostuna redaktə üçün, yaxud sadəcə rəyini öyrənmək üçün təqdim edib.

Məlumdur ki, M.S.Ordubadi həm də opera, libretto və kino ssenariləri də yazmışdır. Bunlardan tarixi mövzuda olan “Koroğlu” operasını misal çəkmək olar. Araşdırmalar göstərir ki, Koroğlu təkcə xalq qəhrəmanı deyil, həm də tarixi şəxsiyyətdir. Azərbaycanda Osmanlılara qarşı baş verən Cəlililər hərəkətinin başçılarından biri olmuşdur. Əlyazmalar İnstitutunda təkcə M.S.Ordubadinin arxivində deyil, digər fondlarda da qorunan materiallar onun tarixi şəxsiyyət olduğunu təsdiqləyir.

Bilirik ki, bu gün də sevilərək səhnələşdirilən məşhur “Koroğlu” operasının musiqisi dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyliyə məxsusdur. M.S.Ordubadinin şəxsi arxivində qorunan 111 vərəq həcmində, saxlama vahidi 214 olan “Koroğlu” operasının şeirləridir. 36 vərəq həcmində, saxlama vahidi 215 olan operanın birinci və dördüncü pərdələri M.S.Ordubadiyə məxsusdur [Bax: 8, s. 84-85]. Bu fakt M.S.Ordubadinin bədii yaradıcılığın demək olar ki, bütün sahələrində tarixi mövzuya maraq duyduğunu nümayiş etdirir.

M.S.Ordubadinin Sovetlər dönəmində kollektivləşmə siyasətinə əsasən yaranan Kolxoz quruculuğuna aid də “Kolxozda” hekayəsi vardır. Hekayədə kollektivləşdirmə illərində əməyə, vəzifəyə münasibətdən, bu dövrdə insanların hisslərindən bəhs edilir.

Nəticə. Beləliklə, M.S.Ordubadinin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan şəxsi arxivini incələdikdə belə qənaətə gəlirik ki, bu materiallar təkcə ədəbiyyatımızın deyil, tariximizin də araşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müxtəlif saxlama vahidləri altında qorunan və M.S.Ordubadinin əsərlərinin əlyazmalarından, ona aid sənədlərdən ibarət olan 14 №-li şəxsi fond həm müasir Azərbaycan tarixinin, həm də ən qədim zamanlardan başlayaraq Orta əsrlər və Yeni dövr tariximizin öyrənilməsi üçün zəngin material verir. Bu fonda daxil olan sənəd-informasiya resursu Midiya dövləti, Xürrəmilər hərəkəti, Əxilik təşkilatı, Cəlililər hərəkəti, Babilik, erməni-müsəlman davası, Oktyabr çevrilişi və başqa mövzularda tədqiqat aparan-

lar üçün istinad mənbəyi ola bilər. Gənc tədqiqatçılar həm M.S.Ordubadinin öz əsərlərindən, həm də onun bəhrələndiyi mənbələrdən faydalana bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundlu Y. Məmməd Səid Ordubadi: həyatı, mühiti və yaradıcılığı. Bakı: Elm və təhsil, 2012. 383 s.
2. Bağirova N.Z. M.S.Ordubadi və tarixi roman janrı. Bakı: Azərənşr, 1968, 129 s.
3. Əliyeva A. Məhəmməd Səid Ordubadinin “Qılinc və qələm” romanında tarix və bədii həqiqət: Bakalavr dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan diss. Bakı, 2021, 47 s.
4. Fəxrəddin Qutlu bəy / URL: https://az.wikipedia.org/wiki/F%C9%99xr%C9%99ddin_Qutlu_b%C9%99y
5. Mədətov İ. Azərbaycan tarixi problemləri “Qılinc və qələm” əsərində (Müqayisəli tənqidi təhlil): Metodik vəsait. Bakı: Mütərcim, 2020, 32 s.
6. Ordubadi M.S. Qılinc və qələm / Red. Ə.Məmmədخانlı. H. 1, Bakı: Azərənşr, 1946, 298 s.
7. Ordubadi M.S. Qılinc və qələm / Red. Ə.Məmmədخانlı. H. 2, Bakı: Azərənşr, 1948, 325 s.
8. Məmməd Səid Ordubadi arxivinin izahlı təsviri / Tərt. ed. M.Məmmədova, elmi red. və ön söz. İ.Həbibbəyli. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 372 s.
9. Ordubadi M.S. Azərbaycan tarixi // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi: F. 14, s. v. 384, 13 vərəq.
10. Ordubadi M.S. Azərbaycanda inqilab // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi: F. 14, s. v. 115, 1 dəftər.
11. Ordubadi M.S. Bakıda ikinci kərə // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi: F. 14, s. v. 457, 37 vərəq.
12. Ordubadi M.S. Döyüşən şəhər (1938-ci il) // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi: F. 14, s. v. 64, 459 vərəq.
13. Ordubadi M.S. Dumanlı Təbriz (1933-1948-ci illər) // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi: F. 14, s. v. 138, 131 vərəq.
14. Ordubadi M.S. Gizli Bakı (1940-cı il) // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi: F. 14, s. v. 98, 36 vərəq.
15. Ordubadi M.S. İran tarixinə dair oçerklər // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi: F. 14, s. v. 382, 87 vərəq.
16. Ordubadi M.S. Qılinc və qələm (1946-1948-ci illər) // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi: F. 14, s. v. 2-16, 1307 vərəq.
17. Ordubadi M.S. Qılinc və qələm / Red. Ş.Sadiq. H. 1, 2, Bakı: Xan, 2021, 623 s.
18. Ordubadi M.S. Nizaminin dövrü və həyatı / Tərt. ed. N.Səmədova. Bakı: Elm, 2021, 224 s.
19. Ordubadi M.S. Nizaminin dövrü və həyatı // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi: F. 14, s. v. 415, 164 vərəq.
20. Mustafayeva S. Məmməd Səid Ordubadi Nizami irsinin tədqiqatçısı kimi (şəxsi arxiv materialları əsasında) / “Nizami Gəncəvi: sələflər və xələflər – orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri” mövzusunda elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, 2021, s. 126-127.
21. Müşfiq Ş. Azərbaycan ədəbiyyatında Məmməd Səid Ordubadi imzası. 525- ci qəzet, 2019, 7 avqust, s. 6.
22. Ordubadi M.S. Döyüşən şəhər. Bakı: Gənclik, 1969, 365 s.
23. Ordubadi M.S. Gizli Bakı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1972, 294 s.
24. Vəzirova F. Məmməd Səid Ordubadi. Bakı: Gənclik, 1970, 120 s.

Mərkəzi Elmi Kitabxana

Oruj Guliyev

HISTORICAL FICTION WORKS IN THE PERSONAL ARCHIVE OF MAMMAD SAID ORDUBADI

The personal archive funds of the Institute of Manuscripts of ANAS, named after Muhammad Fuzuli, comprise autograph works of notable individuals from Azerbaijan, historical documents, manuscripts, and other related items. One of the 32 personal funds in the Institute of Manuscripts belongs to the outstanding writer, poet, and playwright Mammad Said Ordubadi, the founder of the historical novel genre in Azerbaijani literature, journalist, and honored artist. Currently, the writer's archive is stored under number 14. In our article, we have researched and evaluated, based on archival materials, novels, stories, plays, operas, short stories, and other works written by the writer, based on historical events covering the period from ancient times to 1950.

Keywords: *Mammad Said Ordubadi, history, novel, play, opera, short story.*

Орудж Гулиев

ИСТОРИЧЕСКИЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ЛИЧНОМ АРХИВЕ МАМЕДА САИДА ОРДУБАДИ

В Институте рукописей НАНА имени Мухаммада Физули в личных архивных фондах хранятся автографические произведения выдающихся личностей Азербайджана, документы, имеющие историческое значение, рукописи и т. д. Один из 32 личных фондов в Институте рукописей принадлежит выдающемуся писателю, поэту и драматургу, основателю жанра исторического романа в азербайджанской литературе, журналисту, заслуженному деятелю искусств Мамеду Саиду Ордубади. В настоящее время архив литератора хранится под номером 14. В нашей статье мы исследовали и оценили на основе архивных материалов романы, повести, пьесы, оперы, рассказы и другие произведения, написанные писателем на основе исторических событий, охватывающих период истории Азербайджана с древнейших времен до 1950 года.

Ключевые слова: *Мамед Саид Ордубади, история, роман, пьеса, опера, рассказ.*

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 25.02.2025
Son variant 02.04.2025**